

האם תשובה היא מצווה?

שבת שובה מזמנת לנו הזדמנות לעיין בטיבה המיוחדת של מצוות תשובה.

הרמב"ם פותח את הלכות תשובה שלו בהלכה שמגדירה את המושג תשובה:

כל מצות שבתורה בין עשה בין לא תעשה אם עבר אדם על אחת מהן בין בזדון בין בשגגה כשיעשה תשובה וישוב מחטאו חייב להתודות לפני האל ברוך הוא שנאמר איש או אשה כי יעשו וגו' והתודו את חטאתם אשר עשו זה וידוי דברים, וידוי זה מצות עשה, כיצד מתודין אומר אנא השם חטאתי עויתי פשעתי לפניך ועשיתי כך וכך והרי נחמתי ובושתי במעשי ולעולם איני חוזר לדבר זה, וזהו עיקרו של וידוי, וכל המרבה להתודות ומאריך בענין זה הרי זה משובח, וכן בעלי חטאות ואשמות בעת שמביאין קרבנותיהן על שגגתן או על זדונן אין מתכפר להן בקרבנם עד שיעשו תשובה, ויתודו וידוי דברים שנאמר והתודה אשר חטא עליה, וכן כל מחוייבי מיתות בית דין ומחוייבי מלקות אין מתכפר להן במיתתן או בלקייתן עד שיעשו תשובה ויתודו, וכן החובל בחבירו והמזיק ממונו אף על פי ששילם לו מה שהוא חייב לו אינו מתכפר עד שיתודה וישוב מלעשות כזה לעולם שנאמר מכל חטאות האדם.

התשובה היא הדרך שלנו לנקות את חטאינו, וכחלק ממנה יש להתודות בפנינו. יש לציין שרס"ג קבע שיש ארבעה חלקים להליך התשובה: עזיבת החטא, חרטה, קבלה להבא, וידוי בפני, אבל ברמב"ם כאן מופיע רק הוידוי.

מדברי הרמב"ם הללו משתמע שמדובר במצוות עשה. ואכן, הרמב"ם בפירושו לספר דברים (ל, יא) קובע כי ישנה מצווה לעשות תשובה:¹

וטעם כי המצוה הזאת - על כל התורה כולה. והנכון, כי על כל התורה יאמר (לעיל ח א) "כל המצוה אשר אנכי מצוך היום", אבל "המצוה הזאת" על התשובה הנזכרת, כי והשבות אל לבבך (בפסוק א) ושבת עד ה' אלהיך (בפסוק ב) מצוה שייצוה אותנו לעשות כן. ונאמרה בלשון הבינוני לרמוז בהבטחה כי עתיד הדבר להיות כן.

מצווה זו נלמדת מהפסוק (שם): "ושבת עד ה' א-להיך". לעומתו, הרמב"ם בהלכות תשובה (ז, ה) מסביר את הפסוק הזה אחרת:

וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין שנאמר והיה כי יבאו עליך כל הדברים וגו' ושבת עד ה' אלהיך ושב ה' אלהיך וגו'.

לדעתו הפסוק הזה הוא הבטחה של הקב"ה שסוף ישראל לעשות תשובה, ונראה שלדעתו אין כאן מצוות עשה.² ובאמת כשנעניין בדבריו שהובאו למעלה ניוכח שהמצווה היא להתודות כאשר שבים. מה טיבה של מצווה שמוגדרת כך? האם יש חובה לעשות תשובה ולהתודות? בפשטות נראה שמדובר במצוות עשה מותנה. התורה אומרת לנו שאם אנחנו שבים יש להתודות, שכן זו הדרך הנכונה לעשות תשובה, אבל אין מצווה על עשיית תשובה כשלעצמה. דבר דומה לזה הוא מצוות עשה של ברכת המזון: אמנם אין חובה הלכתית לאכול, אבל אם אכלת יש מצוות עשה לברך. כך גם לגבי מצוות ציצית: אין חובה ללבוש בגד של ארבע כנפות, אבל אם לובשים בגד כזה יש חובה להטיל בו ציצית.³ באנלוגיה אלינו, אין חובה לעשות תשובה, אבל אם שבים יש חובה להתודות.

אך במבט נוסף נראה שיש הבדל בין התשובה לבין הדוגמאות הללו. אם אדם אכל ולא בירך הוא ביטל עשה. מצבו גרוע יותר ממי שלא אכל כלל (וכמובן לא בירך). בה במידה, אם אדם לבש בגד של ארבע כנפות ולא

¹ וכן הוא בחיי אדם, ובשערי תשובה לר"י בכמה מקומות (שם הוא כותב שלקראת יו"כ יש מצווה נוספת מקרא ד"לפני ה' תטהרו").

² בלשון הרמב"ם ניתן לראות שגם הוא מסכים לכך אלא שלדעתו יש כאן גם מצוות עשה. אך מסתימת לשון הרמב"ם נראה שהוא אינו רואה כאן מצווה כלל. להלן נראה זאת בהתבטאויות נוספות שלו.

³ בניגוד לבלבול רווח, אלו אינן מה שמכונה בז'רגון ההלכתי 'מצוות קיומיות'. במצווה קיומית אין מצב של ביטול עשה. אפשר לקיים את המצווה הזאת אך אם לא קיים לא קרה כלום. אי אפשר לבטלה. לעומת זאת, במקרים שהובאו כאן ישנו מצב שבו העשה התבטל והאדם עבר עבירת ביטול עשה. לכן כיניתי את המצוות הללו 'מצוות מותנות' ולא 'מצוות קיומיות'.

הטיל בו ציצית הוא ביטל עשה. מצבו גרוע יותר ממי שלא לבש בגד כזה כלל. כעת אשאל: מה דינו של אדם שעשה תשובה ולא התוודה? האם יש לו ביטול עשה ומצבו גרוע יותר ממי שלא עשה תשובה כלל? מאד בלתי סביר לטעון שאדם שלא עשה תשובה הוא בסדר (שהרי אין חובה לעשות תשובה) אבל אם הוא עשה תשובה ולא התוודה נזקפת לחובתו ביטול מצוות עשה. מצבו גרוע ממי שלא עשה תשובה כלל.

לכן נראה שהוידוי אינו חובה חיובית (שאי קיומה הוא עבירה ביטול עשה) ואפילו לא חובה מותנה, אלא הגדרה של הדרך הנכונה לעשות תשובה.⁴ מי שרוצה לעשות תשובה צריך להתוודות. אם לא התוודה – תשובתו אינה מלאה, אבל אין כאן ביטול מצוות עשה. בן אם זו הגדרה ובין אם זו מצוות עשה מותנה, ברור שאין חובה לעשות תשובה. זהו רק ההקשר שבו מוגדרת חובת הוידוי.

אולם **המנחת חינוך** (מצווה שסד) ועוד אחרונים כבר הצביעו על סתירה לכאורה בדברי הרמב"ם בנקודה זו. מחד, **בספר המצוות** (מצווה עג) כותב הרמב"ם:

היא שציונו להתוודות על החטאים והעוונות שחטאנו לפני הא-ל יתעלה ולאמר אותם עם התשובה.

אין כאן ציווי לעשות תשובה. עניין הוידוי מוזכר כאן רק כהגדרה של מכניזם התשובה, כפי שראינו בדבריו למעלה.

לעומת זאת, במניין המצוות שלפני הלכות תשובה כותב הרמב"ם כך:

מצות עשה אחת, והוא שישב החוטא מחטאו לפני ה' ויתוודה.

מכאן עולה לכאורה תמונה שונה. כאן התשובה מוצגת כמצות עשה שיש בה שני מרכיבים: לעשות תשובה ולהתוודות.⁵ עולה מכאן שלפי הרמב"ם יש מצווה לעשות תשובה, וזאת בסתירה למה שראינו למעלה בדבריו **בספר המצוות**. בביאור שיטת הרמב"ם נאמרו כיוונים שונים, אך רובם ככולם אינם מעלים ארוכה של ממש לסתירה זו. אני אציע כאן כיוון שמסתמך על הבנת תפקידו של **ספר המצוות** והבנת עניינה של התשובה.

כפי שעולה מעיון ב"ד השורשים שמקדים הרמב"ם ל**ספר המצוות** שלו, הוא מכניס למניינו אך ורק מצוות שיש עליהן ציווי מפורש בתורה. מצוות שנלמדות מדרשה (ראו שם בשורש השני), או מסברה, או שהתקבלו במסורת שבעל פה (הלכה למשה מסיני), לא נכללות במניינו. אם כן, יכולות להיות חובות מדאורייתא שאינן מוזכרות ב**ספר המצוות**. המסקנה היא שהעובדה שמצווה כלשהי אינה מופיעה ב**ספר המצוות**, לא אומרת בהכרח שזו אינה מצווה מן התורה. ואכן יש לא מעט חובות דאורייתא שלא נמנות כמצוות במניינו של הרמב"ם.⁶

האם לגבי מצוות תשובה יש ציווי מפורש בתורה? כפי שראינו למעלה, לפי הרמב"ם הפסוק "ושבת עד ה' אלוהיך" הוא הבטחה ואינו ציווי. אין פלא אפוא שבמניין המצוות אין מצוות עשה לעשות תשובה. ובכל זאת, ראינו שביד **החזקה** הרמב"ם כותב שיש חובה לעשות תשובה, ונראה שזוהי חובה גמורה (המצווה היא לשוב ולהתוודות). דומני שההסבר לכך הוא שאמנם יש חיוב, אלא שמקורו הוא מסברה ולא מציווי מפורש בתורה, ולכן הוא אינו מופיע ב**ספר המצוות**. לעומת זאת, ביד **החזקה** הרמב"ם מביא את כל החובות ההלכתיות שלנו, בין אלו שמן התורה, בין מדרשה, ובין מדרבנן או מכוח מנהג, ולכן שם מופיעה גם החובה לעשות תשובה.

ההנחה של ההסבר שהצעתי היא שיש חובה לעשות תשובה, למרות שאין בכך מצוות עשה. לפי הרמב"ם, יש חובה לעשות תשובה, אלא שהיא מבוססת על סברה ולא על ציווי בפסוק. מהי אותה סברה? נראה שהכוונה לסברה הבאה: אם ישנו ערוץ שהקב"ה יצר עבורנו בכדי לשוב אליו ולכפר על חטאינו (קיומו של מכניזם התשובה כן מופיע בפסוק), אזי מתבקשת המסקנה שעלינו להשתמש בו לכפר על חטאינו.

רבנו יונה, בתחילת **שערי תשובה**, עומד על עצם קיומו של מכניזם כזה:

מן הטובות אשר היטיב השם יתברך עם בראיו, כי הכין להם הדרך לעלות מתוך פחת מעשיהם

ולנוס מפח פשעיהם, לחשוך נפשם מני שחת ולהשיב מעליהם אפו, ולמדם והזהירם לשוב אליו

כי יחטאו לו, לרוב טובו וישרו כי הוא ידע יצרם, שנאמר (תהלים כה, ח): "טוב וישר ה' על כן

יורה חטאים בדרך", ואם הרבו לפשוע ולמרוד ובגד בוגדים בגדו, לא סגר בעדם דלתי תשובה,

⁴ יש ברמב"ם מצוות הגדרתיות נוספות. ראו למשל בעשין צה-צו ב**ספר המצוות** שלו, שם הוא עצמו עומד על הנקודה הזאת.

⁵ יש דוגמאות רבות למצוות שכוללות כמה פרטים. לדוגמא, מצוות ארבעה מינים, או מצוות ציצית (תכלת ולבן). ראה על כך בשורש יא לרמב"ם.

⁶ כדוגמת איסור חצי שיעור, שלהלכה נפסק שאסור מן התורה, הידור מצווה ועוד. כל ההלכות שיסודן בדרשות לא מופיעות במניינו של הרמב"ם (ראו בשורש השני), והפירוש המקובל הוא שאין עליהן ציווי מפורש בתורה (הן נלמדות מדרשה ולא מלשון הכתוב עצמו).

שנאמר (ישעיה לא, ו): "שובו לאשר העמיקו סרה". ונאמר (ירמיה ג, כב): "שובו בנים שובבים ארפה משובותיכם".

מתוך כך הוא מסיק:

[...] ודע, כי החוטא כאשר יתאחר לשוב מחטאתו יכבד עליו מאד ענשו בכל יום, כי הוא יודע כי יצא הקצף עליו ויש לו מנוס לנוס שמה, והמנוס הוא התשובה, והוא עומד במרדו והנו ברעתו, ובידו לצאת מתוך ההפכה, ולא יגור מפני האף והחמה, על כן רעתו רבה. ואמרו רבותינו זכרונם לברכה על הענין הזה (ילק"ש איוב תתקו): משל לכת של לסטים שחבשם המלך בבית האסורים, וחתרו מחתרת, פרצו ויעברו ונשאר אחד מהם. בא שר בית הסוהר וראה מחתרת חתורה והאיש ההוא עודנו עצור, ויך אותו במטהו. אמר לו: קשה יום! הלא המחתרת חתורה לפניך ואיך לא מהרת המלט על נפשך?

מדרש חז"ל הזה מבטא בצורה מאד חדה וברורה את הסברה שתיארת למעלה: אם אכן יש דרך כזאת – ישנה תביעה מסברה לעשות בה שימוש.

כעת נותרה לנו רק השאלה, אם אכן התורה רוצה שנעשה תשובה ומצפה מאיתנו לעשות זאת, מדוע היא לא מצווה זאת עלינו ומותירה את הדבר לסברה? למה אין מצוות עשה מפורשת בפסוקים לעשות תשובה? מסתבר שהסבר אפשרי לכך ניתן למצוא בדברי הראי"ה קוק באגרותיו על עבודת המידות.⁷ הראי"ה מסביר שהתורה לא ציוותה על עבודת המידות מפני שרצתה להשאיר זאת ליוזמה שלנו. לא הרי אדם שעובד על מידותיו כדי לצאת ידי חובת מצוות עשה, כהרי אדם שעובד על מידותיו כי הוא מבין מעצמו שאדם חייב להיות עם מידות מתוקנות. הוא מוסיף שם שאמנם חז"ל לימדונו שגדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה (ראו ב"ק לח ע"א ומקבילות), אבל ישנם דברים שבהם גדול מי שאינו מצווה, ועבודת המידות היא אחת הדוגמאות לכך. טענתו היא שהתורה בכוונת מכוון הותירה את עבודת המידות מחוץ למצוות המפורשות ולא כתבה ציווי על כך, כדי לאפשר לנו לעשות זאת ביוזמתנו ולא מתוך מחויבות לציווי. אם היה קיים ציווי על כך זה היה מזיק, שכן ציווי כזה מנטרל את היכולת שלנו לעשות זאת ביוזמתנו מתוך הבנה שלנו. ניתן להסביר באופן דומה גם אם המצווה לעשות תשובה. התורה רוצה שאדם יעשה תשובה כי הוא מבין שעליו להיטהר ולהתכפר מחטאיו ולא בגלל שיש ציווי הלכתי פורמלי לעשות זאת, ולכן באמת היא מתארת את מושג התשובה אבל לא מצווה עלינו לעשות בו שימוש.

מעניין שהרמב"ם בהלכותיו הולך גם הוא בעקבות הבנתו את רצון וכוונת התורה. בהלכות תשובה הרמב"ם כמעט אינו מביא הלכות. חלק ניכר מהלכות תשובה מוקדש לתיאור תהליך התשובה ולפיוטים בשבחה ומעלתה (ראו שם פ"ז ה"ד-ו, ועוד). בנוסף, שני פרקים (ה-ו) מוקדשים לדיון בבחירה חופשית, מה שכמובן עומד בבסיס האפשרות והחובה לעשות תשובה. הפרקים האחרונים עוסקים בשכר ועונש, בעבודה מאהבה ומיראה ועוד. במבט כללי רואים מיד שקובץ הלכות תשובה אינו קובץ הלכתי אלא בעיקר קובץ רעיוני-מחשבתי. בקבצי ההלכות האחרים של הרמב"ם לא תמצאו את סוג הכתיבה הזה (למעט בסיומים שבהם הרמב"ם נזקק לעתים לרעיונות מחשבתיים).

מסתבר שמכיוון שאין חובה הלכתית פורמלית לעשות תשובה אבל כפי שראינו התורה מצפה מאיתנו לעשות זאת מסברתנו, הרמב"ם מקדיש כאן מאמץ לשכנע אותנו לעשות תשובה. הוא מסביר את מעלתה וחשיבותה כדי להניע אותנו לעשות זאת, ולא מסתפק בציווי (כלומר בהבאת הלכה יבשה שמורה לנו לעשות תשובה). בהלכות ברכת המזון הוא אינו נוקט בדרך זו, שהרי שם הרמב"ם יכול להסתפק באמירה שמדובר במצוות עשה שמי שמבטלה חייב עונש על ביטול עשה. אין שם צורך להיזקק לממדים הרעיוניים של המצווה ולשכנע אותנו לקיים אותה. הקובץ המכונה 'הלכות תשובה', אינו בנוי כקובץ הלכתי, מפני שבאמת כמעט אין הלכות בנושא תשובה. זהו נושא שעיקרו רעיוני, ומטרת החלק הרעיוני בהלכות תשובה היא להסביר לנו מדוע חשוב וצריך לעשות תשובה למרות שאין מצווה על כך.

בשולי דבריי אעיר כי בדרך כלל היעדר ציוויים לגבי חובות הלכתיות נובע מכך שמדובר בחובות שאינן מספיק חשובות כדי להיכלל בהלכה דאורייתא. הן מתחת לרף המינימלי המחייב. אך כאן פגשנו חובות שהיעדר הציווי לגביהן נובע דווקא מחמת רוב החשיבות והיסודיות שלהן. במצוות שהן יסודות בעבודת ה',

⁷ ראו על כך במאמרי 'תרומה וחלה: בין מצוות לרצון ה', צהר כז (ושם גם הבאתי מקורות ודוגמאות נוספות לחובות מן הסוג הזה).

התורה מקפידה דווקא לא לצוות אותנו, כדי שנעשה זאת מתוך איתערותא דלתתא, כלומר ביוזמתנו שלנו ולא מתוך מחויבות לציווי.